

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

भारतीयपरम्परायां विवाहसंस्काराणां तुलानात्मकसमीक्षणम्

ड. रेणु सिंह:

सहायकप्राध्यापिका, विभागाध्यक्षा, तत्तावधायिका
संस्कृतविभागः, ओआइ.वि.एन्. विश्वविद्यालयः
राजाउलाटु, नामकुम, राँची, झाडखण्डः

सौमिकः पिरि:

गवेषकः
संस्कृतविभागः, ओआइ.वि.एन्. विश्वविद्यालयः
राजाउलाटु, नामकुम, राँची, झाडखण्डः

सारसंक्षेपः -

विवाहः एकः आकर्षकः अनुभवः अस्ति यः आजीवनं मनसि तिष्ठति। विवाह भारतीयसमाजस्य महत्त्वपूर्णेषु संस्कारेषु अन्यतमः अस्ति। षोडशसंस्कारेषु एषः अन्यतमः अस्ति यस्मिन् मनुष्यः पूर्णबोधेन सह गृहस्थाश्रमे प्रविशति। पारम्परिकः भारतीयविवाहसमारोहः विस्तृतसंस्कारस्य, आनन्दमयोत्सवस्य, विचित्र-वेषस्य, भव्य-भोजस्य आकर्षकं मिश्रणं भवति। अस्य आयोजनस्य अन्तर्निहिता धार्मिकपवित्रता अस्ति। अस्य संचालनप्रकारे प्राचीनाः परम्पराः अनुसृताः सन्ति। अत्र संस्कृते चतुर्णां वेदानां मन्त्राः क्रियमाणस्य समारोहस्य प्रत्येकं पदे जप्यन्ते। अस्मिन् संस्कारे गच्छन्तः जनाः बहुसंख्यकाः एतेषां पवित्रजपानाम् अर्थविषये अनभिज्ञाः भवन्ति। ते केवलं पुरोहितस्य निर्देशान् अनुसरन्ति। वस्तुतस्तु विवाहमन्त्राणाम् अर्थपरिज्ञानं संस्काराणां च प्रासंगिकतानुधावनं गभीराध्ययनसापेक्षम्।

विवाहसंस्कारस्य विवरणं तस्य सिद्धान्ताः, दर्शनं, अभ्यासाः, संस्काराः इत्यादयः। वैदिकसाहित्यं तस्य समृद्धं गृहसूत्रसाहित्येन सह यत् कल्पवेदाङ्गस्य अभिन्नं भागं वर्तते अस्मिन् ग्रन्थे सुविवेचितं विश्लेषितं च वर्तते। अनेकप्रसङ्गेषु संस्कृतभाषायां मूलमन्त्राः तेषाम् आङ्ग्लानुवादेन सह उद्धृताः विश्लेषणात्मकविमर्शानाम् अभिनन्दनार्थं तथा च भाविसंशोधकानां साहाय्यार्थम्।

कुञ्जिकाशब्दावली -

वैदिकगृहसूत्राणि, षोडशसंस्काराः, विवाहसंस्काराः, भारतीयवैवाहिकपरम्पराया, धर्मसूत्राणि, अत्याग्निष्टोमः, जन्मवृद्धिमृत्युचक्रं, उक्त्यः, सोदासी।

मूलम् (भारतीयपरम्परायां विवाहसंस्काराणां तुलानात्मकसमीक्षणम्)

विवाहसंस्कारः सनातन-जीवने अतीव महत्त्वपूर्णः संस्कारात्मकः विषयः अस्ति। विवाहं कुर्वतः दम्पत्योः परिवारस्य च कृते विवाहसंस्कारः रोमाञ्चकारी घटना अस्ति। प्राचीनकालात् एव वधूगृहं प्रति प्रेषणप्रक्रियायाः, तस्याः चयनप्रक्रियायाः माध्यमेन, केषुचित् सन्दर्भेषु च उपहारधनस्य आदानप्रदानेन विवाहाः भवन्ति। जातिः, गोत्रं, सपिण्डसम्बन्धाः, गुणाः इत्यादयः वरवधूचयनविषये विचारणीयाः वर्तन्ते।

विवाहः शब्दः वह् धातोः निष्पन्नः। विवाहार्थम् अन्ये केचन शब्दाः सन्ति पाणिग्रहणम्, परिणयः, उद्बहः, उपयम् इत्यादयः। पाणिग्रहणं विवाहस्य प्रारम्भिकः संस्कारः अस्ति यस्य उल्लेख ऋग्वेदे अस्ति। हस्तग्रहणम् इत्यर्थः पाणिग्रहणम्। अन्येषु अनेकेषु संस्कृतिषु विवाहसंस्काररूपेण पाणिग्रहणं सामान्यम् आसीत् इति भासते। परिणयः अग्निपरिणयनात् आगच्छति, अग्नेः प्रदक्षिणम् इति। उद्बहः अपि वह्-धातुः इति मूलात् आगच्छति। उपयमस्य अर्थः गृहस्य भागत्वेन वधूप्राप्तिः निर्दिश्य समीपागमनम्। तस्य कृते विहितैः विस्तृतसंस्कारैः सह वधूः भर्तुः गृहं प्रति यात्रां करोति। तस्मात् कारणात् विवाहप्रतिपादनार्थं विवाहशब्दः अधिकतया प्रयुक्तः इति भासते। सर्वेषु गृहसूत्रेषु विवाहविधिविषये लेखनकाले विवाहशब्दस्य मुख्यशीर्षकत्वेन प्रयोगः क्रियते। विवाहः वध्वोः भर्ता सह गृहस्थाश्रमस्य मंचे सहयोगिणी भवितुम् अर्हति।

ताण्ड्यमहाब्राह्मणे उक्तम्— “इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ वियनतावभूतां विवाह विवाहवह सह नावस्त्विति।”^१

स्वर्गः पृथिवी च एकदा एकत्र आस्ताम् किन्तु तयोः वियोगः अभवत्, ततः ते अवदन्— “अस्माकं विवाहः भवतु, अस्माकं मध्ये सहकार्यं भवतुः इति।”

यथा अपरार्कः कथ्यते— “एवम् उपयमनपाणिग्रहणशब्दवत् परिणयशब्दोऽपि दण्डिन्यायेनैव कर्मसमुदाये शास्त्रेषु प्रयुज्यते।”^२

उपयमः पाणिग्रहण इति शब्दैः सह परिणयः संस्कारशास्त्रेषु अपि दृश्यते।

बहुकालगतयुगे ये विवाहसंस्काराः विकसिताः ते अद्य अपि मूलतत्त्वैः अपरिवर्तितैः अभ्यासः क्रियते। विवाहे न केवलं दम्पती अपितु परिवारः मित्राणि च सम्मिलिताः भवन्ति। गृहस्थस्य जीवने पदानि स्थापयित्वा परिवारस्य आरम्भस्य सज्जतां कुर्वन् विवाहः महत्त्वपूर्णः पदक्षेपः भवति। कुलस्य हिताय तथा च पितृप्राणानां प्रीतिकरणाय यज्ञादिभिः धर्मानुष्ठानपरम्पराणां निर्वहणाय अपि वाहनम् अस्ति। विवाहः गृहस्थाश्रमे पुरुषस्य जीवनस्य प्रथमं सोपानं भवति। यत् अनेकेषां चतुर्णां आश्रमाणां गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः मन्यते। गृहस्थाश्रमः मनुष्यस्य विकासे महत्त्वपूर्णः अध्यायः आसीत्। पुरुषः परिवारस्य पालनेन, स्वव्यापारेण धनम् अर्जयित्वा, स्वस्य वंशस्य निरन्तरता सुनिश्चित्य स्वस्य सामाजिकदायित्वं, इच्छां च निर्वहति इति अपेक्षितम् आसीत्। अन्ते आदर्शलक्ष्यं मोक्षप्राप्तिः स्यात् चेदपि वैदिकयुगस्य सन्तानां गृहस्थं जीवनस्य व्यावहारिकताम् अवगच्छन्ति स्म। गृहस्थाश्रमः विवाहेन प्रजननेन च मानवजातेः निरन्तरतायां सहजं इच्छाम् अपि पूरितवान्।

एकस्य प्राचीनमतस्य अनुसारं पुरुषः स्त्री च प्रधानपुरुषस्य प्रकृतेः च प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति तथा च ते विवाहे मिलित्वा सृष्टेः दीर्घकालं यावत् आगच्छन्ति। पूर्णजीवनं जीवितुं विवाहं कृत्वा सन्तानस्य उत्पादनं कर्तव्यम् इति मन्यते स्म।

“अर्धो ह वा आत्मनो यज्जाया तस्माद्द्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत्प्रजायते अ सर्वो हि तावद्भवति। अथ यदैव जायां विन्दतेऽथा प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति।”^३

भार्या खलु आत्मनः अर्धः। अतः यावत् पुरुषः भार्यां न सुरक्षितं कृत्वा सन्तानं न जनयति तावत् सः अपूर्णः एव तिष्ठति। यदा भार्या प्राप्य प्रजां जनयति तदा एव सः पूर्णः भवति।

“तस्मात् पुरुषो जायां वित्त्वा कृत्स्नतरमिवात्मानं मन्यते”^४

अतः पुरुषः भार्यां लब्ध्वा आत्मानं सर्वथा पूर्णः मन्यते। गृहस्थत्वेन धार्मिककार्यं सम्पादयितुं पुरुषस्य भार्या आवश्यकता भवति। गृहाग्निं निरन्तरं प्रज्वलितुं तस्य भार्यया सह अवस्थानम् आवश्यकम्। गृहाग्निः ऋग्वेदे गृहपत्यः इति उक्तम्। विवाहः, अतः समाजस्य लौकिकः आवश्यकतानां पूर्तये वाहनत्वं विहाय महत्त्वपूर्णं धार्मिककर्तव्यं भवति। धार्मिककार्याणाम् आवश्यकतानां पूर्तये भार्यायाः महत्त्वं दत्तम् आसीत्। धार्मिककार्यं कुर्वन्तं दम्पती आसीत्। एतादृशकर्तव्येषु पत्नी अत्यावश्यकः भागः इति मन्यते स्म।

“अपत्यं धर्मकार्याणि शुःश्रूषाः रतिरुत्तमा।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणाम् आत्मनश्च ह।।”^५

सन्तानं, धर्मसंस्कारः, निष्ठासेवा, उच्चतमं दाम्पत्यसुखं, स्वस्य पूर्वजानां स्वस्य च स्वर्गानन्दं च स्वपत्न्याः एव आश्रितं भवति।

आपस्तम्बः स्वस्य धर्मसूत्रे यथाशक्ति प्रबलतया उक्तवान्—

“जायापत्योर्न विभागो विद्यते। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु।”^६

स्त्रीपुरुषौ विवाहितौ धर्मं कुर्यात् न च तयोः विरहप्रश्नः उच्यते।

एतादृशा उच्यते यत् पुरुषः त्रिभिः ऋणैः सह जायते एतानि च १. वेदानाम् अध्ययनम् (ब्रह्मचर्यं), २. यज्ञस्य संचालनम् वा ३. पुत्राणाम् जन्मप्रदानम्। ऋषिऋणानि ब्रह्मचार्येण प्रतिदत्तो भवति। यज्ञानाम् आयोजनं देवेभ्यः, पुत्रजन्मना मातापितृभ्यः च परिशोधितव्यानि सन्ति। पुत्रजनयितुं पितुः ऋणं च परिशोधयितुं विवाहः करणीयः।

१ ता. म. ब्रा. ७.१०.१

२ अपरार्कभाष्यम्। पृ. ९.

३ श. ब्रा. ५.२.१.१०.

४ ऐ. ब्रा. १.२.५.

५ म. स्मृ. ९.२८.

६ आ. ध. सू. २.६.१३, १६, १७.

“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः।।”^७

पुरुषः त्रीणि ऋणानि कृत्वा जायते। ऋषीणां ब्रह्मचर्येण, देवेभ्यः यज्ञोभिः, पितुः पुत्रजननेन च ऋणानि परिशोध्यन्ते।

ऋग्वेदः मनुष्याणां ज्ञातेषु शास्त्रेषु प्राचीनतमः स्मृतः। प्रो. पी.वी. केन् इत्यस्य मते ऋग्वेदस्य कालः चतुसहस्रम् (४०००) ई.पू.। विवाहस्य प्रारम्भिकः सन्दर्भः ऋग्वेदे अस्ति। सोमस्य सवितासूर्यस्य पुत्र्याः सह विवाहः अस्ति। अश्विनौ सूर्येण सह मिलितुं, सम्मेलनस्य वार्ता च प्रेषिता भवतः। सविता ‘सूर्यः प्रसन्नः’ इति ज्ञात्वा सोमाय ददाति।

“सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा।

सूर्या यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात्।।”^८

सोमः (चन्द्रः) वधूकामवान् अस्ति तथा च अश्विनौ तस्य पक्षतः सविता, सूर्येण सह तस्य पुत्री सूर्यस्य हस्ताय वार्तालापं कृतवन्तौ। सविता स्वपुत्रीं विवाहसंगठनं रोचते इति ज्ञात्वा तां सोमाय दत्तवती।

ऋग्वेदस्य दशममण्डले विवाहसंस्कारस्य पदानां वर्णनं भवति। विवाहेषु प्रयुक्ताः बहवः मन्त्राः अपि अत्र सन्ति। ऋग्वेदे चित्रिताः प्रारम्भिकाः विवाहसंस्काराः तुल्यरूपेण सरलाः सन्ति, तेषु बहवः विशेषताः न सन्ति ये पश्चात् प्रवर्तन्ते स्म। अथर्ववेदे अग्रे पदानि विस्तरेण विवृतानि आसन्। तदनन्तरं विवाहसहिताः सर्वे संस्काराः गृह्यसूत्रेषु विस्तरेण निरूपिताः सन्ति। चतुर्णां वेदानां भिन्नशाखानां गृह्यसूत्रेषु विवाहसंस्कारस्य आचरणस्य विस्तरेण विवरणमस्ति। वेदेषु सन्दर्भान् विहाय तदनन्तरं संस्कारेषु परिवर्तनं कृत्वा अधिकाधिकविस्तृतं कृतम्। पश्चात् आगताः स्मृतिः संस्कारम् अधिकं परिवर्तयति स्म। समाजशास्त्रीयं भौगोलिकं च कारणं संस्काराणां विषयवस्तु प्रभावितं करोति स्म। धर्मसूत्रेषु पुराणेषु महाकाव्येषु, कामसूत्रेषु, काव्येषु, नाटकेषु च विवाहसमारोहस्य चित्रणं कृतम्। परवर्तीकालेषु विवाहस्य संचालनस्य मार्गं परिवर्तनेन परिवर्तनेन भूषितं वर्तते।

गृह्यसूत्रेषु धर्मसूत्रेषु स्मृतिषु च विवाहस्य अष्टरूपाः वर्णिताः सन्ति। ब्रह्म दैवः प्राजापत्यः आर्षः गान्धर्वः असुरः राक्षसः पैशाचः। केषुचित् गृह्यसूत्रेषु अन्तिमद्वयं त्यक्त्वा केवलं षट् एव उल्लेखः अस्ति। मानवगृह्यसूत्रे विवाहस्य द्वौ प्रकारौ एव उल्लेखितौ— ब्रह्मः, आसुरः। हिरण्यकेशी विवाहप्रकारेषु मौनम् अस्ति। अष्टविधाः विवाहाः प्रथमवारम् आश्वलायनगृह्यसूत्रे वर्णिताः। केचन विद्वांसः मन्यन्ते यत् एतत् पश्चात्प्रक्षेपः आसीत्। अष्टप्रकाराः धर्मसूत्रकाले एव प्रवर्तिताः इति अनुभूयते। अष्टप्रकारेण विवाहाः विवाहसमारोहं तथैव न निर्दिशन्ति अपितु समाजस्य विभिन्नवर्गैः वधूप्राप्तेः मार्गं निर्दिशन्ति इति अनेकानां पण्डितानां मतम्। वधूप्राप्तेः अनन्तरं गृह्यसूत्रेषु यथा निर्दिष्टं विवाहसंस्काराः भिन्नभिन्नरूपेण गन्तव्याः आसन्। विवाहप्रकाराः अपि सामाजिकमान्यतानां विकास कालान्तरे सूचयन्ति स्म।

विवाहाष्टप्रकाराः यथावत्—

ब्रह्मः	पिता स्वकन्याम् आमन्त्रिताय योग्याय वराय उपहाररूपेण ददाति।
दैवः	वधूः यज्ञशुल्कस्य भागरूपेण पुरोहिताय दीयते।
प्राजापत्यः	वधूः विवाहे दीयते। योग्यं वरं हस्तं याचते।
आर्षः	वरः वधूहस्तस्य विनिमयरूपेण गो – वृषभं दानं ददाति।
गान्धर्वः	वधूवरयोः परस्परसम्मत्या विवाहः।
असुरः	वधूपितुः वरेण क्रीणाति।
राक्षसः	वधूः वरेण बलात् नीयते।
पैशाचः	सुप्तां वा मादकद्रव्येण अभिभूतां कन्यां वलात् नीयते।

तेषु प्रथमचतुष्टयं शेषेभ्यः श्रेष्ठम् इति मन्यन्ते। ब्रह्मप्रकारः अत्यन्तं वाञ्छनीयः इति मन्यते। विवाहप्रकारेषु समाजस्य विभिन्नवर्गस्य जीवनशैलीं तेषां व्यवसायाः च प्रतिबिम्बिताः आसन्। रक्षारूपेण विवाहरूपवत् वधूं बलात् हरणं योद्धावर्गेषु प्रचलितम् आसीत्। ब्रह्मदैवप्राजापत्यरूपाणि पुरोहितवर्गैः अवलोकितानि आसन्। अष्टप्रकारानाम् क्रमः भिन्नभिन्नगृह्यसूत्रेषु भिन्नः भवति। ब्रह्मप्राजापत्ययोः विवाहरूपयोः कदापि भेदः नास्ति इति केचन मतं धारयन्ति। गान्धर्वप्रकारस्य विवाहस्य उदाहरणं कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति

७ तै. सं. ६.३.१०.५.

८ ऋ. वे. १०.८५.९.

प्रसिद्धनाटके शाकुन्तलायाः दुष्यन्तेन सह विवाहे अस्ति। महाभारते पुराणेषु च राक्षसरूपविवाहस्य अनेकाः प्रसङ्गाः सन्ति। एतत् विवाहरूपं क्षत्रियैः स्वीकृतम् इति विश्वासः आसीत्। परन्तु एतत् विवाहरूपं धर्मशास्त्रलेखकैः अनुमोदितं न अपितु सामाजिकवास्तविकतारूपेण स्वीकृतम्।

भिन्नरूपविवाहानन्तरं जायमानाः बालकाः कुटुम्बस्य कृते भिन्नाः लाभाः आनयन्ति इति विश्वासः आसीत्।

“यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति।”^९

बालानाम् चरित्रं विवाहस्य प्रकारस्य आधारेण भविष्यति। अश्वलायनः कथयति यत् ब्रह्मस्वरूपविवाहः पुत्रः द्वादशवंशजानां द्वादशपितृणां च उभयतः शुद्धिम् आनयिष्यति। दैवरूपस्य विवाहः पुत्रः दशवंशजानां दशपितृणां च उभयतः शुद्धिम् आनयिष्यति। पुत्रः जातः प्रजापत्यरूपस्य विवाहस्य उभयतः अष्टवंशजानाम् अष्टपूर्वजानां च शुद्धिः भविष्यति। तथा च आर्षरूपस्य विवाहः उत्पत्ता भवतु पुत्रः सप्तवंशजानां सप्तपूर्वजानां च उभयतः शुद्धिम् आनयिष्यति। अन्येषां मनुगौतमाश्च इत्यादयः विवाहस्य भिन्नरूपेभ्यः उत्पद्यमानस्य लाभस्य परिमाणं भिन्नं चेदपि समानं मतं वर्तते। अन्येषु विवाहरूपेषु सदशीलसन्ततिः न अपेक्षिता आसीत्। प्रत्युतः ते पुत्रान् जनयन्ति स्म, ये कुटुम्बानाम् अकीर्तिं जनयिष्यन्ति स्म।

स्वयम्बरशब्दः महाभारतं, रामायणः इत्यादिषु ग्रन्थेषु दृश्यते यथा रघुवरित्साः विक्रमादित्यः देवचरितं इत्यादिषु सीता, द्रौपदी, दमयन्ती इत्यादयः विवाहः स्वयम्बरस्य उदाहरणानि सन्ति। परन्तु स्वयम्बरः गान्धर्वविवाहसदृशः इति अनुभूय विवाहरूपेषु न समाविष्टः। याज्ञवल्क्यस्मृतिभाष्ये यथावदिति—

“त्वं मे पतिस्त्वं मे भार्येत्येवं कन्यावरयोः परस्परं नियमबन्धात् पित्रादिकर्तुंकदाननिरपेक्षाद्यो विवाहः स गान्धर्व इत्यर्थः।”^{१०}

मातापितृभ्यः कर्मपेक्षां विना यदि पुरुषः स्त्री च परस्परं पत्नीं पतिं च स्वीकुर्म निश्चयं कुर्वन्ति तर्हि गान्धर्वविवाहः एव।

ऋग्वेदे यथा वर्णितं तथा प्रारम्भिकविवाहसंस्कारः : तुल्यसरलः आसीत्। मुख्यः संस्कारः पाणिग्रहः आसीत् यस्य हस्तग्रहणम् इत्यर्थः इति भासते। भर्तुः भार्यायाः यात्रायाः कृते रथस्य सज्जीकरणार्थं पालनीयैः संस्कारैः, मार्गे विघ्नाभिः इत्यादिभिः सह बहु महत्त्वं दत्तम् आसीत्।

ऋग्वेदे वर्णिताः यथोक्ताः संस्काराः निम्नलिखितरूपेण अस्ति। यथा—

१. वध्वोः वार्तालापः चयनं च
२. शुभदिनस्य चयनम्
३. पाणिग्रहणम्
४. वधूं रथेन नवगृहं प्रति यात्रा
५. विवाहस्य परिसमापनम्

उपरिष्ठात् स्पष्टं भवति यत् प्रारम्भिकयुगे बालविवाहः प्रचलितः नासीत्। विवाहस्य अनन्तरमेव समाप्तिः अभवत् अस्य अर्थः आसीत् यत् यौवनं प्राप्ताः बालिकाः एव विवाहाय योग्याः आसन्। धर्मसूत्रस्मृतिकालयोः पश्चात् बालविवाहस्य प्रचलनं जातम्।

अथर्ववेदोक्ताः संस्काराः निम्नलिखितरूपेण सन्ति—

१. शुभदिनस्य चयनम्
२. विधिस्नानं वध्वोः संस्काराः विधिस्नानम्
३. पाणिग्रहणम्
४. अशमारोहणम्
५. लाजाहोमाः
६. वरगृहं प्रति यात्रा
७. वृषभचर्मणि उपवेशनम्
८. विवाहस्य समाप्तिः

अत्र अशमारोहणम्, लाजाहोमाः, वृषभचर्मणि उपवेशनम् च प्रवर्तन्ते इति अवलोकयितुं शक्यते। तदनन्तरं सप्तपदी, ध्रुवम् अरुन्धती दर्शनम् इत्यादयः अन्यविशेषताः प्रवर्तन्ते स्म। सर्वेषां संस्कारानाम् उद्देश्यरूपेण विशिष्टाः लक्ष्याः आसन्। यथा दीर्घायुः, निष्ठा, सद्बलः, धनं,

९ आ. ध. सू. ११.५.१२.४.

१० आ. गृ. सू. १.६.१.

पशवः, सामञ्जस्यपूर्णसम्बन्धः इत्यादयः प्रार्थनाः केचन संस्काराः दुष्टात्मनां निवारणं, यात्रायां गच्छन् शत्रुणां षड्यन्त्राणि, संकटाः च इत्यादयः। केचन गृहसूत्राः विवाहसमारोहे सङ्गीतनृत्यवाद्ययन्त्राणां प्रयोगस्य उल्लेखं कुर्वन्ति। प्रायश्चित्तमपि विवाहसंस्कारस्य भागः। बौधायनगृहसूत्रे क्षौरकर्म उल्लिखितम् अस्ति।

एतयोः वेदयोः अन्तर्गतगृहसूत्रधर्मसूत्रस्मृतिषु विवाहसंस्कारविस्तरेण वर्णितोऽपि यजुर्वेदसामवेदयोः विवाहसंस्कार प्रमुखतया न दृश्यते। यजुर्वेदः अधिकतया श्रौतसंस्कारस्य विषये वर्तते यदा तु सामवेदे श्लोकानां सङ्गीतपक्षे बलं दत्त्वा पूजाविधिः अस्ति। विवाहः स्मृतिषु, पुराणेषु, इतिहासेषु, कामसूत्रेषु, काव्येषु, नाटकेषु च इत्यादिषु अपि निरूपितः अस्ति तथापि सर्वेषां संस्कारानाम् आधारः गृहसूत्रेषु एव वर्तते। गृहसूत्रेभ्यः परं ये स्मृतिग्रन्थाः आगताः तेषु संस्कारेषु बहवः परिवर्तनानि अभवन्। गृहसूत्रेषु भिन्नभिन्नभाष्यैः प्रयोगाः, पद्धतिः, कारिकाः च स्थापिताः येषु संस्काराः तेषां सन्दर्भाः च विस्तृततया व्याख्याताः।

संक्षेपणम्

ऋ.वे.	ऋग्वेदसंहिता
म.स्मृ.	मनुस्मृतिः
श.ब्रा.	शतपथब्राह्मणम्
अप.	अपरार्कः
ऐ.ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मणम्
आ.गृ.सू.	आग्निवेश्यगृहसूत्रम्
तै.सं.	तैत्तिरीयसंहिता
आ.ध.सु.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
ता.म.ब्रा.	ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्
तै.ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम्

ग्रन्थसूची प्राथमिकग्रन्थाः

ऋग्वेदसंहिता
तैत्तिरीयसंहिता
अथर्ववेदसंहिता
तैत्तिरीयब्राह्मणम्
सामवेदसंहिता
एकानिकाण्डम्

गौणग्रन्थाः

हिन्दीग्रन्थाः

गृह मंत्र और उनका विनियोग, डॉ. कृष्ण लाल, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, १९७०।

पारस्करगृहसूत्रम्, हरिहर, गदाधर और जयाराम द्वारा भाष्य, हिंदी में अनुवाद, डॉ.सुधाकर मालवीय, चौखंभा संस्कृत श्रृंखला, वाराणसी, २००७।

संगो-पंगा विवाह पद्धति, पंडित श्री देवीप्रसाद मिश्र, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९९९।

वराहगृहसूत्रम्, अनुवाद हिंदी में डॉ. ठाकुर नारायण सिंह द्वारा, वाराणसी, २००७।

आपस्तम्बगृहसूत्रम्, हरदत्त और सुदर्शनाचार्य द्वारा भाष्य, डॉ. उमेशचंद्र पांडे द्वारा हिंदी में अनुवाद, चौखंभा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २००५।

अथर्ववेदीयकौशिकगृहसूत्रम्, दरिला और केशव द्वारा टिप्पणी, डॉ. उदय नारायण सिंह द्वारा हिंदी में व्याख्या, चौखंभा संस्कृत श्रृंखला, वाराणसी, २००९।

वराहगृहसूत्रम्, हिंदी में अनुवाद, उदय नारायण सिंह, शास्त्र पब्लिशिंग हाउस, मुजफ्फरपुर, १९३४।

विवाह पद्धति, हिंदी ट्र के साथ। पंडित दौलतराम गौड़ देवाचार्य, ठाकुर प्रसाद कैलाशनाथ बुकसेलर, वाराणसी द्वारा। काठकगृह्यसूत्रम्, डॉ.डब्ल्यू.कैलेंड, अनुसंधान विभाग, डी.ए.वी. कॉलेज, लाहौर, १९२५।

आङ्ग्लग्रन्थाः (English Versions)

A Vedic Concordance, Maurice Bloomfield, Motilal Banarsidass, New Delhi, 1996.

Agniveśya Grhya Sūtra, Ed.Pandit L.A.Ravi Varma, Trivandrum SanskritSeries, Trivandrum, 1940.

Āpastamba Grhya Sūtra, Commentary by Sudarsanacarya, Ed.by A. Mahadeva Sastri, ORI, Mysore, 1987.

Ārṣeya Brāhmara with Vedārthaprakāśa of Sāyana, Critical Edition by Dr. Bellikoth Ramacandra Sarma, Kendriya Sanskrit Vidyapitha, Tirupati, 1984.

Aśvalāyana Grhya Sūtram, Commentary by Narayana, Tr. By Dr. Narendra Nath Sarma, Eastern Book Linkers, Delhi, 1997.

Atharva Veda Samhitā Vols. 1, 2 & 3, Tr. W.D. Whitney & Bhasya by Sayanācārya, Ed. & Revised by K. L. Joshi, Parimal Publications, Delhi, 2009.

Baudhāyana Grhya Sūtrānusāri Mantra Kośa, Ed. Ramachandra Sastri Suri, Sri Subramanya Pracya Vidya Pitham, Kavalakki (Kar), 1988.

Bhāradvaja Grhya Sūtram, Henriette J. W. Solomons, Meharchand Lachhmandas Publications, New Delhi, 1981.

Bodhāyana Grhya Sūtra, Ed.by R. Sama Sastri, ORI, Mysore, 1920.

Evolution of Hindu Marriage, Dr. Nilakshi Sen Gupta, Popular Prakshan, Bombay, 1965.

Gautama Dharma Sūtra, Commentary by Haradatta, Vrtti by Mitaksara, Hindi Tr. By Dr. Umeshchandra Pandeya, Chaukhambha Sanskrit Samsthan, Varanasi, 2005.

Gobhila Grhya Sūtram, Tr. by Dr. Sudhakara Malaviya, Chaukhambha Sanskrit Samsthan, Varanasi, 1997.

Grhya Sūtras, Part 1 & 2, Vol. 29 & 30, Tr. by Hermann Oldenberg, Sacred Books of the East, Motilal Banarsidass, Delhi 2007.

Hindu Domestic Rituals at a Glance, Sindhu S. Dange, Ajanta Publications, Delhi, 1985.

Hindu Marriage Samskāra, Prem Sahni, A. H. Wheeler & Co., Allahabad, 1993.

Hindu Samskāras in a Nutshell, G. H. Ananthanarayanan, Kerala Brāhmaṇa Samāja, Wadakanchery (Ker), 2004.